

ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ І ТЕОРІЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ: ШЛЯХИ ПЕРЕТИНАННЯ

LEGAL ANTHROPOLOGY AND STATE SECURITY THEORY: WAYS OF INTERSECTION

Онiщик Ю.В., д.ю.н., професор,
завiдувач кафедри приватного та публiчного права
Київський національний університет технологій та дизайну

Коваль О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного та публiчного права
Київський національний університет технологій та дизайну

Коваленко І.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного та публiчного права
Київський національний університет технологій та дизайну

Розвиток науки на сучасному етапі багато в чому базується на інтеграційних зв'язках міждисциплінарного характеру. Серед новітніх сегментів знання особливе місце посідають такі дисципліни, як юридична антропологія й теорія національної безпеки. Кожна з них знаходиться у фокусі уваги вчених, проте до цього часу питання щодо сфер перетинання зазначених галузей науки залишалося не висвітленим. У зв'язку з цим була поставлена ціль ліквідувати подібну прогалину й дослідити, яким чином вони між собою корелюються. Принагідно у зв'язку з відсутністю релевантної дефініції поняття юридичної антропології було запропоноване авторське визначення. Згідно з ним – це інтегральна наукова дисципліна, що поєднує в собі дослідження людини як члена певного соціуму в рамках окремої держави на тому чи іншому історичному або сучасному етапі в контексті системи права даної держави з метою постійної модернізації та реалізації моделі «людина – суспільство – держава» як єдиного організму.

Доведено, що юридична антропологія і теорія державної безпеки розглядають право як інструмент контролю й управління. Додатково обґрунтовано, що право може застосовуватися як для підтримання соціальної справедливості, так і для ствердження домінування, якщо йдеться про авторитарні і тоталітарні режими.

У статті представлені результати порівняльного аналізу, завдяки якому вдалося виявити інтеграційні та диференційні ознаки кожної з досліджуваних дисциплін. Було встановлено, що найбільш перспективними сферами для них є юриспруденція у мультикультурних суспільствах, профілактика конфліктів у зонах спільного проживання осіб з різних етнічних груп або різного віросповідання, забезпечення діяльності миротворчих місій.

Також окреслені перспективи подальших наукових досліджень у дотичних місцях, спільних для юридичної антропології й теорії державної безпеки.

Ключові слова: державна безпека; методологія наукових досліджень; антропологія; юридична антропологія; держава; теорія державної безпеки; суспільство; людина як суб'єкт права; інтеграція наук.

The development of science at the present stage is largely based on interdisciplinary integration. Among the newest segments of knowledge, a special place is occupied by such disciplines as legal anthropology and national security theory. Each of them is in the focus of scholars' attention, but so far the issue of the areas of intersection of these branches of science has not been covered. In this regard, the goal was to fill this gap and to investigate how they correlate with each other. In addition, due to the absence of a relevant definition of the concept of legal anthropology, the author's own definition was proposed. According to this definition, it is an integral scientific discipline which combines the study of a person as a member of a particular society within a particular State at a particular historical or modern stage in the context of the State's legal system with the aim of continuous modernization and implementation of the "person - society - State" model.

It is proved that legal anthropology and state security theory consider law as an instrument of control and management. It is additionally substantiated that law can be used both to maintain social justice and to assert dominance in the case of autocratic and totalitarian regimes.

The article presents the results of a comparative analysis which helped to identify the integrative and differentiating features of each of the disciplines under study. It was found that the most promising common areas for them are jurisprudence in multicultural societies, conflict prevention in areas where people from different ethnic groups or different religions live together, and support for peacekeeping missions.

The author also outlines the prospects for further research in the areas of common interest for legal anthropology and the theory of state security.

Key words: state security; methodology of scientific research; anthropology; legal anthropology; state; theory of state security; society; human as a subject of law; integration of sciences.

Постановка проблеми. Антропоцентричний підхід, що є домінуючим у реальній політиці переважної більшості демократичних держав світу (країн так званого Колективного Заходу), виступає в якості одного з визначальних принципів, на яких базуються концептуальні засади правотворчості. Це викликає необхідність розширення традиційних рамок академічної антропології як науки, зосередженої, насамперед, на діахронічних аспектах із дослідженням історії та еволюції людства, здебільшого, в її повсякденному бутті. Сучасний етап потребує наукового звернення до людини як активного суб'єкта правових відносин, рушійної сили розвитку держави і суспільства. У такий спосіб, виникає новітній сегмент науки про людину – **юридична антропологія** (далі – ЮА).

Її об'єктом виступає людина в контексті права як особливого соціального інституту. Специфіка юридичної антропології виявляється в тому, що вона зосереджується не стільки на правових нормах, скільки на їхній гуманітарній складовій, детермінації появи інновацій у праві через новітні потреби людини і суспільства як певної коєволюційної системи. Екзистенційною домінантою їхнього повноцінного існування й сталого розвитку стає державна безпека. Проте в наукових публікаціях найчастіше робляться акценти на тому, що саме має зробити держава для убезпечення своїх громадян.

Разом із тим подібний рух здебільшого нагадує односторонній. В умовах російсько-української війни і потребу і розробленні стратегій повоєнного відновлення та розви-

тку України, по-новому виділяється питання щодо існування незалежної і суверенної держави, її територіальної цілісності, що зумовлює потребу в корегуванні цього руху і перетворення його на двосторонній. Тож актуалізується потреба встановлення на теоретичному рівні шляхів перетинання юридичної антропології й теорії державної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З позицій формулювання методологічних засад даного дослідження варто згадати про роботи засновника безпекознавства українського вченого В. Ліпкана, який в 2002 році розробив теоретико-методологічні засади безпекознавства і став першим дослідником, який запропонував структуру наукового напрямку про безпеку [1], яка а на той час мала аналогів в світі, а також розробив дерево відповідних безпекових теорій [2; 3], а згодом розширив це на адекватні рівні державної політики у найбільш важливих сферах життєдіяльності (за підходом В. Ліпкана запропоновано їх називати стратегемами) [4; 5].

З позицій опертя на підґрунтя філософської, соціологічної, культурної антропології важко переоцінити значення фундаментальної роботи авторського колективу українських вчених під керівництвом О. Рафальського, присвячену антропологічному коду української культури і цивілізації [6; 7]. Для формування авторської концепції даної статті велике значення мали теоретико-методологічні засади осмислення антропологічного коду культури і цивілізації, положення щодо антропологічного повороту в умовах утвердження незалежності України, сучасних інтеграційних та глобалізаційних процесів, а також реалій російсько-української війни.

У всесвітньому масштабі національні школи юридичної антропології ведуть свої витoki від досліджень середини ХХ століття, і сьогодні впевнено можна стверджувати факт їхнього функціонування у Великій Британії, Франції, США та деяких інших країнах.

Вітчизняна юридична антропологія натеper знаходиться на етапі своєї інституціалізації. Серед тих, хто активно розвиває її засади, слід виділити таких вчених, як С. Бобровник, Г. Журбелюк, В. Завальнюк, Н. Левицька, Ю. Оборотов, Т. Патеї-Братасюк, Т. Подковенко, Л. Удовика, У. Цмоць та ін.

Серед названих вчених особливо слід відзначити суттєвий внесок в розробку теоретичних засад юридичної антропології в Україні В. Завальнюк. До фокусу уваги вченого потрапили такі важливі питання, як антропологізація права [8], держава з позицій юридичної антропології [9], роль ЮА у сучасному правовому розвитку [10], зв'язок з типологією сучасного праворозуміння [11], із правозначущою поведінкою [12], роль у формуванні правової культури суспільства [13], міжнародно-правовий вимір концептуальних засад ЮА [14], ЮА в системі соціальних наук [15] та ін. Викладені у цих наукових працях теоретичні положення багато в чому вплинули на концептуалізацію даної статті, перспективи подальших досліджень у зазначеному ракурсі.

Окрему категорію публікацій складають ті, що присвячені теорії державної безпеки. Останнім часом це питання значною мірою актуалізувалося, набуло принципово іншого забарвлення. Тож серед тих, хто на цьому зосередив особливу увагу, слід назвати таких вчених, як: В. Волощук, С. Гордієнко, Ю. Груценко, І. Діордіца, М. Зінорук, Ю. Ірха Ю., Т. Кірієнко, Є. Кобко Є., В. Ліпкан, Х. Маркович, Ю. Муравська, В. Павленко, А. Рачинський, О. Турченко, Д. Чижов та ін.

Кардинальна зміна політичної обстановки в Україні останнього десятиріччя, збройна агресія проти України, трансформація її в російсько-українську війну перетворили потенціальні загрози державній безпеці на реальні. Відтак постали питання щодо особливостей реалізації прав людини у подібних умовах. Дана проблема певною

мірою висвітлена у наукових працях за авторством Горбана В., Досенка С., Каглинського О., Кірієнко Т., Корнієнко М., Лазарева В., Малиновської Т., Процевського В., Славної О., Тихого В., Шевченко Т. та ін.

Попри значну кількість публікацій, що відображають сучасні наукові уявлення про сутність юридичної антропології, державної і національної безпеки, питання щодо інтеграційних зв'язків, сфер їхнього перетинання залишилося недостатньо чітко визначеним. Відтак, *мета* даної статті полягає у винаході шляхів перетинання юридичної антропології і теорії державної безпеки, обґрунтування перспектив подальших міждисциплінарних досліджень у даному сегменті науки.

Виклад основного матеріалу. Розвиток, формулювання й артикуляція здобутків науки на сучасному етапі передбачає певне взаємне проникнення, симбіоз знань, а в результаті – появу новітніх шляхів пізнання оточуючої людини світу. За спостереженнями В. Завальнюка, у цьому процесі існують свої закономірності й тенденції. Зазначається: «якщо початково нові галузі науки формувалися за предметною ознакою, то для сучасного етапу більш характерним є перехід від предметної до проблемної орієнтації, коли нові галузі формуються у зв'язку з появою суттєвої теоретичної і практичної проблеми або комплексу взаємопов'язаних проблем» [16, с. 360].

Так, в результаті подальшої спеціалізації в рамках класичної антропології з'являються такі її гілки, як філософська, соціальна, політична, юридична та ін. Оскільки поняттєво-термінологічний апарат ЮА у вітчизняній методології науки ще перебуває на стадії формування, точаться спори навіть щодо її назви. Натепер в якості синонімів функціонують поняття «правова антропологія», «антропологія права», «юридична антропологія», які нерідко отожденожуються.

Зокрема, С. Максимов, інтерпретуючи поняття ЮА, вважає, що це «порівняльна дисципліна, яка на емпіричному рівні вивчає правові форми суспільного життя людини, етнічних груп, народів, націй на різних етапах культурно-цивілізаційного розвитку, досліджує взаємодію традиційних і сучасних правових систем» [17]. У даному випадку позитивною є спромога визначити сутність поняття.

Разом із тим, подібне тлумачення викликає чимало заперечень. По-перше, оговорюючи, що це порівняльна дисципліна, автор уходить в площину компаративістики й, певною мірою, позбавляє її самостійності. По-друге, згруповуючи людину, етнічні групи, народи і нації, вчений розмиває кордони між антропологією і соціологією. Якщо ж включати до предмету ЮА взаємодію традиційних і сучасних правових систем, то це взагалі виходить далеко за межі даної науки. Таким чином, напевно чи можна вважати наведене формулювання вдалим.

Визначаючи сутність правової антропології, В. Завальнюк передає її у такий спосіб: «це галузь філософії права, яка вивчає співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості та право як засіб утілення тих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист, тобто в цілому особистісний аспект права» [18, с. 341]. Усе сказане є доречним, проте розуміння правової антропології і юридичної антропології як понять, що цілком співпадають, напевно чи коректно, принаймні, з позицій лінгвістичної науки.

Є всі підстави погодитися з точкою зору Л. Удовика, який вважає, що «юридична антропологія» вживається у більш широкому значенні й охоплює всі явища, більшою чи меншою мірою пов'язані з правом, тоді як поняття «антропологія права» вживається у більш вузькому значенні, і ним оперують, аналізуючи антропологічний зміст норм, інститутів права» [19, с. 246]. На думку вченого, юридична антропологія – це наука про людину як соці-

альну істоту в її правових проявах, змінах, характеристиках, яка шляхом аналізу усних чи писемних пам'яток права досліджує процеси юридизації людського буття в соціумі» [19, с. 246]

Розділяємо погляди вченого щодо необхідності диференціювати наведені вище поняття, оскільки, з позицій юридичної лінгвістики, вони є не повними, а семантичними синонімами, себто їх семантичні поля не співпадають, а самі поняття відрізняються відтінками значень. Разом із тим, вважаємо, що у наведеному тлумаченні ЮА є ряд позицій, що потребують свого удосконалення.

Насамперед, йдеться про стилістичне оформлення дефініції. Оскільки і «наука», і «людина» за формальнограматичними показниками належать до іменників жіночого роду, при подібному оформленні підрядного речення виникає двозначність у розумінні: хто ж із них досліджує пам'ятки права. По-друге, з позицій методології науки, не зовсім зрозумілим є, а чому при дослідженні процесів юридизації людського буття в соціумі до уваги беруться тільки пам'ятки права, тим більше що останні тяжіють до діахронічного аспекту. Хіба емпіричні матеріали, судова практика, а також безпосереднє правотворення і правореалізація є менш інформативними в цьому плані? Насамкінець, не зрозуміло, чому ЮА у такому розумінні обмежується власне функціями інтерпретації текстів. А куди поділися інші функції, принаймні консолідує, прогностична тощо?

У зв'язку з тим, що жодне з наведених визначень не відповідає нашому баченню поняття, пропонуємо свій авторський варіант. Відтак, *юридична антропологія – це інтегральна наукова дисципліна, що поєднує в собі дослідження людини як члена певного соціуму в рамках окремої держави на тому чи іншому історичному або сучасному етапі в контексті системи права даної держави з метою постійної модернізації та реалізації моделі «людина – суспільство – держава» як єдиного організму.*

Наведене визначення відкриває широкі можливості для проекції ряду важливих моментів, зокрема, розкриття соціально-історичної генези права, синтезу знань про людину як суб'єкта права, забезпечення антропологічної парадигми у правотворчості й експертизі правових актів, а також у правореалізації.

Оскільки у наведеній авторській дефініції ЮА тлумачиться як інтегральна наукова дисципліна, важливим є відстеження її зв'язків з іншими науками. Відповідно до теми даної статті – це сфери перетинання із теорією державної безпеки.

Як і у випадку слабкої диференціації термінів, пов'язаних із антропологічними аспектами у праві, спостерігається така саме ситуація і у безпековій термінології. Натепер більшість вчених погоджуються з тим, що державна безпека є компонентом національної безпеки. Проте їхні визначення у Законі України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 [20] майже збігаються. Відмінність полягає лише в тому, що у державній безпеці йдеться про загрози невоєнного характеру. В принципі цього для розрізнення понять замало і є що удосконалювати, особливо з урахуванням воєнного стану в Україні, а також реальної війни, яка на сьогодні має мало варіантів не воєнного вирішення.

Існують підходи, коли ототожнюється державна безпека і безпека держави. Знову ж таки, з позицій юридичної лінгвістики, ці питання не можуть бути взаємозамінними, оскільки в одному випадку на рівні словосполучення маємо конструкцію атрибутивного типу (прикметник + іменник), а в іншому – об'єктного типу (іменник + іменник). Більш зрозумілим стане, якщо звернімося до порівняння таких фраз, як «народний артист» і «артист з народу». Атрибутивна конструкція завжди має більш широкую семантику, в той час як об'єктні тяжіють до більшшої конкретики, вказівки на предмет.

Для винаходу шляхів перетинання теорії державної безпеки із юридичною антропологією варто продемонструвати сутність першого ключового поняття у вигляді схеми.

Схема
Складові конструктиви державної безпеки

Отже, як видно зі схеми, теорія державної безпеки здебільшого спрямована на ті складові, які входять до пред-

Таблиця 1

Порівняльний аналіз юридичної антропології і теорії державної безпеки

Критерій порівняння	Юридична антропологія	Теорія державної безпеки у контексті права
Об'єкт дослідження	Людина й право у соціокультурному контексті	Держава та правові механізми забезпечення її безпеки
Предмет дослідження	Правові норми, звичаї, практики як елемент буття	Правові заходи забезпечення безпеки
Підхід до права	Право як культурний і соціальний концепт і конструкт	Право як інструмент легітимації безпекової політики
Мета досліджень	Розуміння правових форм в контексті культури і повсякденного буття людей	Розроблення ефективних стратегій убезпечення держави з позицій права
Роль держави	Одне з множини правових джерел (не завжди центральне)	Центральний суб'єкт правового регулювання
Пріоритетні методи досліджень	Спостереження, аналіз документів і пам'яток, інтерв'ю, кейс-метод	Системний підхід на основі юридико-аналітичних методів
Рівень аналізу	Мікрорівень (спільноти, соціуми, течії, політичні рухи і партії)	Макрорівень (державні інститути, правоохоронна і судова система тощо)
Відношення до формалізму	Визнання цінності неформальних правових практик і звичаїв	Пріоритет формальних, нормативно закріплених правових актів
Ставлення до конфліктів	Конфлікт як культурно обумовлений процес розв'язання спорів	Конфлікт як загроза стабільності, що підлягає правовому регулюванню
Практичне застосування	Міжкультурна медіація, правова адаптація, антропологічна експертиза правових актів	Розробка нормативних актів, що закріплюють стратегії і механізми забезпечення безпеки

мету юридичної антропології, а саме – на безпеку людини і на безпеку спільнот і соціумів, що в цілому формують суспільство, як складник та рушій розвою держави.

З метою поглибленого дослідження обраної теми варто провести порівняльний аналіз і представити його результати у формі таблиці.

Тож проведений порівняльний аналіз наочно продемонстрував суттєві відмінності у двох наукових дисциплінах. Проте це абсолютно не означає, що відсутні шляхи їхнього перетинання.

Насамперед, слід визначити, що вони обидві знаходяться на стадії своєї інституалізації, тобто слід ще багато чого зробити, аби отримати статус самостійної науки. Їх ріднить такий аспект, як міждисциплінарність, адже кожна з новітніх наук ґрунтується на досягненнях, апробованих методах, визнаних концепціях з суміжних дисциплін: філософії, соціології, політології, психології, культурології і т. ін.

Спільним є їхній зв'язок із правом як механізмом соціальної регуляції, оскільки у центрі уваги знаходиться питання, як формальні й неформальні норми регулюють поведінку і забезпечують правопорядок.

На методологічних засадах і ЮА, і теорія державної безпеки розглядають право як інструмент контролю й управління. При цьому враховується, що право може застосовуватися як для підтримання соціальної справедливості, так і домінування, якщо йдеться про автократичні режими. У згаданому аспекті варто погодитися із В. Ліпканом, який розвиваючи наукову школу правової безпеки, влучно відзначив: „У сучасних умовах панування глобалізації і зменшення ролі національного права наша країна може остаточно втратити можливість щодо керування власною державою” [21, с. 87]. Тож національне право, державна мова, національна культура, державницьке мислення, система державної безпеки, національна ідентичність – це ті складники, без яких не можливе ефективне функціонування держави.

Об'єднує їх і те, що в процесі наукових досліджень кожна з галузей, щоправда у своєму контексті, аналізує, яким чином інституціоналізуються правила, ким і як вони формулюються, закріплюються, визнаються, застосовуються і дотримуються. Це певною мірою проектується на діяльність інститутів влади та їхню легітимність.

Зближенню ЮА і теорії державної безпеки сприяє східне розуміння важливості аксіологічних чинників, врахування зв'язків права із культурою окремих народів, їхньою картиною світу і системою цінностей. Наприклад, при розробці правових стратегій у мультикультурних суспільствах теорія безпеки все частіше спирається на цю культурну специфіку, а відтак застосовує напрацювання антропології та усіх її галузей.

Також для обох дисциплін важливий аналіз сприйняття права серед населення, зокрема те, як народ оцінює легітимність, права і свободи, що саме впливає і на підтримання правопорядку, і на усталеність держави, її стабільний розвиток.

З позицій розробки правових аспектів стратегій безпеки, безпекознавчим галузям не обійтися без розуміння менталь-

ності, важелів когнітивного впливу, місцевих звичаїв і традицій, без врахування ролі неформальних правових практик у зонах конфліктів і нестабільності. Озброїти такими знаннями може здебільшого антропологія та всі її гілки.

Якщо вже зайшла мова про конфлікти, то обом науковим дисциплінам необхідно звертатися до науково обґрунтованих, прийнятних для цього народу, цієї місцевості механізмів розв'язання спорів, а найліпше – попередження конфліктів на підставі аналізу правових норм, а в деяких випадках – традицій і звичаєвого права.

Спільним інтересом для ЮА і теорії державної безпеки є інтерес до безпечної трансформації правових систем, особливо криз призму змін через процеси глобалізації, зміни архітекторів світового порядку, контрольованої нелегальної міграції, інспірованих криз і конфліктів.

Врешті-решт не можна не помітити того, що кожний із цих напрямків має не лише і не стільки власне теоретичний характер, а й націлений на прикладні аспекти результатів досліджень, реалізації сформульованих пропозицій. Саме завдяки цьому матеріали кожної з них можуть застосовуватися при розробці ефективних моделей правового регулювання, нейтралізації конфліктогенності, підвищення рівня правової усталеності держави.

Окремо слід оговорити питання щодо ролі вчених як еліти людства у розробці новітніх стратегій убезпечення планети, недопущення третьої світової війни. В умовах російсько-української війни поряд із тими воїнами, що захищають суверенітет і територіальну цілісність країни, дають гідні відсічі ворогу, є науковці, які озброюють державу своїми інтелектуальними здобутками для наближення гарантованого миру і стратегічної стабільності. Асоціативно пригадується вислів із інавгураційної промови Джона Ф.Кеннеді 20 січня 1961 року: «Ask not what your country can do for you; ask what you can do for your country» («Не питай, що твоя країна може зробити для тебе, запитай, що ти зможеш зробити для своєї країни») [22]. Тож вченим у майбутньому ще належить осмислити і цей феномен, який також знаходиться на перетині антропології й теорії державної безпеки.

Висновки. Отже, окреслення інтегральних зв'язків юридичної антропології та теорії державної безпеки не просто констатує наявні збіги, а й висвітлює ті перспективи, які у подальшому зможуть зміцнити кожен з наукових дисциплін, зробити їх ще більш витребуваними у державі і суспільстві.

Таким чином, на підставі аналізу сутності юридичної антропології й теорії державної безпеки конкретизовано інтеграційні та диференційні ознаки кожної з них. Було встановлено, що найбільш перспективними спільними сферами для них є юриспруденція у мультикультурних суспільствах, профілактика конфліктів у зонах спільного проживання осіб з різних етнічних груп або різного віросповідання, забезпечення діяльності миротворчих місій. Осмислення наведених даних, без сумніву, сприятиме зближенню цих новітніх сегментів знань, а відтак працюватиме на користь людині, суспільству і державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ліпкан В. А. Безпекознавство: *навчальний посібник*. Київ: Вид-во Європ. ун-та, 2003. 208 с. DOI <https://doi.org/10.36059/966-7942-84-8>.
2. Ліпкан В. А. Неопарадигма національної безпеки. *Право України*. 2002. № 11. С. 19 – 23.
3. Ліпкан В. А. Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації. *Держава і право*. 2002. № 16. С. 142 – 148.
4. Ліпкан В. А. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави. монографія. Одеса: Видавничий дім „Гельветика”, 2024. 830 с.
5. Ліпкан В. А. Стратегема: політичний зміст поняття. Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 25 квітня 2024 року. Частина 1. Кропивницький, 2024. С. 41–45.
6. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
7. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
8. Завальнюк В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Одеса, 2019. 499 с.
9. Завальнюк В. Держава з позицій юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 13-18.

10. Завальнюк В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 309-312.
11. Завальнюк В. Юридична антропологія та типологія сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 14-18.
12. Завальнюк В. Юридична антропологія та правозначуща поведінка. *Митна справа*. 2013. № 6. С. 3-15.
13. Завальнюк В. Юридична антропологія у формуванні правової культури сучасного українського суспільства. *Evropský politický a právní diskurz*. 2014. Sv.1. Vyd.6. С. 38-36.
14. Завальнюк В. Концептуальні засади юридичної антропології: міжнародно-правовий вимір. *Lex Portus*. 2016. С. 24-34.
15. Завальнюк В. Юридична антропологія в системі соціальних наук. *Правові новели*. 2023. № 19. С. 339-345. DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2023.19.44>
16. Завальнюк В. В. Предмет юридичної антропології та теорії держави і права: особливості взаємодії. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса. : Юридична література, 2010. Вип. 53. С. 359–363.
17. Максимов С. І. Антропологія юридична // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Антропологія_юридична (дата звернення: 11.04.2025).
18. Завальнюк В. Юридична антропологія в системі соціальних наук. *Правові новели*. 2023. № 19. С. 339 – 345.
19. Удовика Л. Г. Еволюція юридичної антропології. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. 3. № 1-2. С. 244-249.
20. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
21. Ліпкан В. А., Лобода А. М. Підвалини формування нової концепції права в контексті протидії екстремізму. *Імперативи розвитку цивілізації*. 2013. № 1. С. 86–87.
22. Не питай, що твоя країна може зробити для тебе... Історична правда від 20 лютого 2011 року. <https://www.istpravda.com.ua/digest/4d6113bfd83ca/>